

Մուրացան

Առաքյալը

2

Ե.

Տիկնոջ ու օրիորդի հեռանալուց հետո, Պետրոսն զգաց, որ վերջինի յուր վրա թողած ազդեցությունն այնքան է սաստիկ, որ յուր նախկին մտածմունքներին վերադառնալու համար իզուր պիտի լիներ այժմ դիմել հուշատետրի օգնության: Նրան այժմ հարկավոր էր ավելի գորեղ ցնցում, որպեսզի յուր մտքերը նորեն փարեին գաղափարական հայտնի նպատակին: Այդ պատճառով նա առավ Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» և իջավ պարտեզ: Այս գիրքը նրան սիրելի էր դարձել մանավանդ այն օրից, երբ ուսանողական ժողովում յուր հայտնի խոստումն արավ: Ճեմարանավարտ ուսանողն, որին ծանոթացանք պատմությանս առաջին գլխում և որն ուսանողական ժողովներին նախագահելուց զատ, առաջնորդում էր ընկերներին նաև մայրենի լեզվին ու գրականությանը ծանոթացնելու գործում, խորհուրդ էր տվել Կամսարյանին կարդալ Աբովյանի «Վերքը» որքան կարելի է շատ: «Դու որ նվիրում ես քեզ հայ ժողովրդի մոռացված մասին, այսինքն գյուղացուն ու մշակին, այդ գիրքը պիտի կարդաս հաճախ, ասել էր նա նրան, որովհետև բոլոր մարդկանցից ու գրքերից ավելի «Վերք Հայաստանին» կարող է քեզ ծանոթացնել հայ գեղջուկի հոգուն ու զգացմունքներին, նրա արժանիքին ու թերություններին, նրա կարիքներին ու ցավերին»: Եվ իրավ, քանի Պետրոսը կարդացել էր այդ գիրքը, այնքան ավելի նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գյուղացին, որոնց նա յուր հարազատ ազգակիցն էր համարում, բայց որոնց, ավա՛ղ, չէր ճանաչում անձամբ:

Նստելով հովանավոր ակաթենու տակ, նա բաց արավ գիրքը, բայց...
մեքենաբար: Նրան թվում էր թե գեղեցկուհին դեռ նայում է իրեն յուր սիրուն
աչքերով, թե նա հենց նոր ժպտալով ասաց իրեն «կխնդրեմ որ գաք», իսկ մի
փոքր հետո՝ աշխույժով ավելացրեց «ինչն է արգելք լինում...»: Այո՛, այս ձայները
հնչում էին դեռ երիտասարդի ականջում, իսկ գեղանի պատկերն ու փայլուն
հայացքը չէին հեռանում նրանից:

Դժվար է... իրավ որ դժվար է, մտածում էր երիտասարդը, ամենքին կարելի է
թողնել, ամեն ինչ կարելի է գոհել, բայց այս հրեշտակին, այս դիցուհուն... Ճիշտ
որ դժվար է. չէ՞ որ սա ինձ համար կարող էր լինել ամեն ինչ... և եթե նա, իրավ,
անտարբեր չէ դեպի ինձ... այն ժամանակ արդեն կատարյալ խելագարություն է
թողնել նրան... Բայց հենց այս մտածմունքի հետ հիշեց երիտասարդն
ուսանողների ժողովը, յուր հանդիսավոր խոստումն և այն ուժգին
ծափահարությունը, որ հետևեց հայտարարությանը... հիշեց թե ինչպես
«կեցցեները» դղրդացրին ներքնահարկի ցածուն դահլիճը:

«Ոչ, ես հաստատ կմնամ իմ վճռին, ես կկատարեմ իմ խոստումը», որոշեց
երիտասարդը և նորեն առավ գիրքը, որ արդեն փակել, դրել էր նստարանին:
Բանալով գիրքը, նայեց նրան նորեն և ապա դրավ ծնկներին: Այս անգամ էլ մի
ուրիշ, սակարկող պայման գրավեց նրա մտածությունը:

Ես կկատարեմ իմ խոստումը, ես կնվիրեմ ինձ մոռացված ժողովրդին... Բայց եթե
Ադելինան ընկերանար ինձ այս գործում, ո՛ր, որպիսի մեծ հաջողությամբ
կպսակվեր իմ նվիրումը... իրավ, չէ՞ որ ամենաեռանդուն աշխատանքն իսկ
ապարդյուն կանցնե, եթե նրան չխրախուսե կնոջ սերն ու ժպիտը... Եվ ի՛նչ
երջանկություն. մենք միասին կաշխատեինք, միասին կգործեինք...

Այս միտքը երկար զբաղեցրեց երիտասարդին: Նա մտածում էր, մինչև անգամ,
համակերպիլ առայժմ յուր մոր ցանկության, գնալ ամառանոց, մտերմանալ
այնտեղ Ադելինային, նշանվել, պսակվել և հետո... իհարկե, Ադելինայի հետ
միասին վերադառնալ գյուղը: Իսկ այնտեղ... չէ՞ որ երկու խելքը կարող էին
ավելի լավ գործել, քան մեկը:

Բայց հայտնի չէ, թե ինչո՞ւ երիտասարդի երևակայությունը նորեն այդ գյուղից փոխադրեց նրան ամառանոց: Նա պատկերացրեց յուր առաջ նշանադրության հանդեսը, ապա հարսանյաց պատրաստությունները, վերջը՝ փառահեղ պսակադրությունը, հարուստ հյուրերը, մետաքսի, ադամանդի և փարիզական ճոխությանց մեջ փայլող կիսամերկ կրծքերով ու հոլանի թևերով գեղեցկուհիները, որոնց մեջ սպիտակագգեստ և ծաղկապսակ Ադելինան պիտի երևար իբրև մի հրաշագեղ դիցուհի, հավերժահարսներով շրջապատված...

Բայց հենց այդ փայլի ու շքեղության պատկերը, կարծես, մարմին առնելով շնչաց յուր ականջին՝ «մի՞թե չես ցնորում... Մի՞թե Ադելինան, այն կրթված, զարգացած, փափկության մեջ մեծացած, թատրոնի, երեկույթների և պարահանդեսների սովոր աղջիկը կհամաձայնի թողնել քաղաքը, նրա կյանքով ու հրապույրներով լի սթնուրտը և գնալ, մտնել գյուղը, աշխարհի մի լուռ, անձանոթ անկյունը, թե ինչ է՝ այդտեղ պիտի հոգա շինականի կյանքը բարելավելո՞ւ մասին...»:

Այդ գաղտնի շշուները ցրեց երիտասարդի նախկին մտքերը:

«Նա մինչև անգամ կարող է ինձ վրա ծիծաղել, իմ նպատակը ծաղրե՛լ, եթե ես դրա մասին խոսեմ նրա հետ» տրամաբանեց Պետրոսը և տխրելով գլուխը կախեց:

Նրա աչքերն ընկան ծնկանը դրված գրքին և նա, կարծես, մտածելուց հոգնած, սկսավ կարդալ բաց երեսի վրա Աթոյենց աղջիկ Թագուհու մասին գրված հետևյալ տողերը.

«Բաս ի՞նչ կըլեր, որ էսպես չէր էլել: Մինչև էն հադադը (միջոցը) նրա (Թագուհու) ականջը մեկ թթու խոսք չէր լսել, նրա աչքը մեկ դառը օր չէր տեսել, նրա երեսը մեկ կոշտ գրից չէր եկել: Վարդի պես ծաղկել, մանիշակի պես մեծացել էր: Տասնհինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա անմեղ հոգին աշխարհքիցս մեկ բան չէր խաբար: Նրա ընկեր աղջկերքը դռներին, կտրներին ման էին գալիս, օր անցկացնում, նա ծունկը մոր ծնկանը կպցրած, յա կար էր անում, յա քարգահ, յա իրենց տանն ու դռանն էր մտիկ տալիս, յա իրենց մալին, ապրանքին աչք ածում: Դուշը գլխի վրով թռչելիս՝ կարմրատակած, շունչը

կտրած տուն էր ընկնում, որ իր շվաքն է՛լա օքմին չըտեսնի: Մոր մեկ մատը փուշ
ըլելիս, յա մեկ տեղը ցավելիս, ուզում էր հոգին հանի իրեն տա. էլ քար, էլ խոտ
չէր մնում, որ նա վրեն չը չոքի ու աստծու ողորմությունը խնդրի: Աղքատ
տեսնելիս բերնի թիքեն հանում, իրան էր տալիս, որ նրան օրհնի, արևշատություն
խնդրի: Բաղն էն ժամանակ էր գնում, որ միսն ու մութը դեռ չէր բաժանված ըլում,
բաղիցն էլ էն վախտն էր տուն գալիս, որ մութը գետինն առած, ոտը քաշված,
խաղաղված էր ըլում: Ով նրան ուզենար տեսնի, յա ծառի, յա պատի տակ պետք
է տափ կենար, որ նրա հրեսին մտիկ տար, նրա աչքերի լսովն հայիլ մայիլ
մնար... Չայիր չիմանի, մանիշակի վրա, վարդի, թթենու տակին, յա քչքչան առվի
մոտ, որ բազի վախտ քնած չէր ըլում, հենց իմանաս երկնքիցը լիս ա վեր եկել,
ափնիքը հայլի դառել... Քունը նրա աչքերին էնպես էր մոտենում, ինչպես մեկ
սրբի երկնային հրեշտակը, թներն երեսին փռում, անմահական երագով նրան
գրկում, գգվում, արթնացնում, էլ եղ իր գիրկը դնում...Ա՛խ, ո՞ր մեկն ասեմ: Նրա
ամեն մեկ շարժումքը, ամեն մեկ խոսքը, ամեն մեկ մտիկ տալը, ամեն մեկ աչքի
ու պոռչի ժած գալը հրաշք էր: Էն լուսակուլու աչքերը, էն խնկան ծաղիկ
շրթունքը, որ բաց չէր ըլում, մարդ ուզում էր ոչ ուտի, ոչ խմի, հենց նրան մտիկ
տա, նրա սուրահի բոյին թամաշա անի, նրա ոտքի տակին հոգին տա, նրա
ձեռիցը իր մահն առնի... Եվ էս երկնային հրեշտակը, էս անմեղ գառն էր էն
հաղաղին՝ էն գազանների (Հասան խանի ֆարրաշների) ձեռին... Ի՞նչ քարացած,
ապառաժ սիրտ պետք է ըլի, որ նրան տեսնելիս, կամ նրա պատմությունը լսելիս
գլխին կրակ չվառվի...»:

Երիտասարդն է՛լ չշարունակեց: Որքան Թագուհու գեղեցկության նկարագիրը
հիացմունք պատճառեց իրեն, այնքան էլ, վերջին տողերը հուզեցին յուր հոգին:
Նա փակեց գիրքը և ինքնիրեն շնչաց.

Ամո՛թ ինձ, հագա՛ր ամոթ... Եվ էս դեռ տատանվում եմ, դեռ երկմտում եմ: Մի՞թե
կարելի է մի վայրկյան անգամ ուշանալ... Մի ժողովուրդ, որ այսպիսի ծնունդներ
ունի յուր մեջ, մի՞թե արժանի չէ մեր խնամքին ու օգնության: Ո՞ւմ մասին եմ
մտածում մի Ադելինայի, բախտից երես առած մի կենցաղասեր աղջկա... Ինչո՞ւ
չգնամ Աթոյենց աղջկերանցը, Թագուհիներին պտրելու...Եթե այսօր Հասան
խանի ֆարրաշները չեն սպառնում նրանց, հո տգիտությունն ու խեղճությունը, հո
վաշխատունեն ու օրինազանցները սպառնում են: Ինչո՞ւ, ուրեմն, չերթամ

օգնության կարոտ այդ ժողովրդի մոտ, ինչո՞ւ չծառայեմ նրանց և իմ աշխատության ընկեր չընտրեմ Թագուհիների միջից... Մի՞թե նրանց անմեղ ու միամիտ սերը պակաս ուժով կխրախուսե և կոգևորե ինձ: Այն աղջիկը, որ աչքը բանալու օրից ճանաչում է միայն իր ծնողներին, յուր տունն ու դուռը, յուր արտն ու այգին, որ յուր ուրախությունը գտնում է ծնողական հարկի տակ, արդար աշխատության մեջ, որ յուր սերը խնամքով ծածկում, պահում է սրտի խորքում և նվիրում միայն նրան, ով աստծո կամքով վիճակվել է իրեն ամուսին և, որն ապա յուր կյանքն ու ուրախությունը որոնում է այդ ամուսնու մեջ, մի՞թե հազար անգամ ավելի մեծ, բարձր ու արժանավոր չէ, քան այդ գվարճասեր, փողոցի ու հանդեսների սիրահար, նորաձևությանց երկրպագու, դենքեր ու գգացմունքներ կեղծող, շաղակրատ, նագող, հաճոյասեր, ամուսնանալուց առաջ արդեն աշխարհ ճանաչող, թաքուն անկյուններում օտարի հետ պաշալվող, իսկ սալոններում սիրո սրբությունը դրվատող օրիորդներն ու մեծուհիները... Այո՛, որոշված է, ես կէրթամ և ինձ այլևս չի արգելիլ ոչ ոք:

Ձ.

Դեռ այս մտքի վրա էր Կամսարյանը, երբ հանկարծ նրա հետևից հնչեց մի թավ ձայն.

Տո, Պե՛տո, դեռ ա՞յստեղ ես, իսկ ես կարծում էի թե Մասիսն արդեն անցել ես:

Պետրոսը ետ նայեց և տեսավ մեկին այն ընկերներից, որոնք ուսանողական ժողովում լսելով յուր խոստումը, դղրդացրել էին օդը կեցցեներով և իրեն բարձրացրել ձեռքերի վրա:

Գնում եմ, բա՛րեկամ, գնում եմ, պատասխանեց նա կարծես շփոթվելով և արագ տեղից ելավ:

Ճշմարիտ, թե՞ կատակ ես անում, հարցրեց երիտասարդը պարզելով ձեռքն ընկերին:

Իհարկե ճշմարիտ, կատակ ինչո՞ւ եմ անում:

Եղբայր, մեծ մարդ ես, խոստովանում եմ. բայց ե՞րբ:

Շուտով, հենց այս քանի օրը:

Ուրեմն, պատրաստությունդ տեսն՞լ ես:

Արդեն: Կամենո՞ւմ ես, արի՛՝ ցույց տամ:

Հապա, տեսնենք, հետաքրքրական է, ասաց երիտասարդը և հետևեց Պետրոսին:

Առաջնորդելով ընկերին յուր սենյակը, Պետրոսն սկսավ մի մի ցույց տալ նրան այն ամենը, ինչ որ գնել էր գյուղ տանելու համար:

Ամենից առաջ տե՛ս այս թամբը, հունգարական է, բոլորը խոզի կաշվից. 60 ռուբլի արժե. սանձը, ասպանդակները մաքուր պողպատից:

Այդ ինչո՞ւ համար է:

Ի՞նչպես թե ինչո՞ւ. գյուղերը չի՞ պիտի պտտեն. միշտ հո մի տեղ չեմ մնալ:

Իսկ ձի՞ն:

Ձին էլ այնտեղ կգնեն, այստեղից հո չե՞մ տանելու, ի՞նչ ավելորդ հարց է:

Հասկացա. հետո՞:

Սա էլ հրացանս. ամերիկական նոր տեսակի, երկփողյա. յուր բոլոր պարագաներով արժե 120 ռ.:

Այդ ինչո՞ւ համար է, ավագակներ՞ը պիտի հալածես:

Ի՞նչ ավագակներ, ինչեր ես հարցնում. որսորդության չի՞ պիտի գնամ. բոլոր օրը հո պարապելով չե՞մ անցցնելու. մի մի անգամ էլ զվարճություն է պետք. այս էլ պայուսակս, բոլորը կաշվեկար պղնձե օղակներով, թամբի վրա հարմարեցնելու համար. այս էլ դաշտային հեռադիտակ. միշտ հարկավոր է լինում. այս էլ կողմնացույց...

Կողմնացո՞ւյց. այդ ինչի՞ համար է. ծովերի վրա՞ պիտի թափառես:

Ախ, ի՞նչ ապուշն ես: Տո, չի՞ պատահիլ, որ անտառներում պտտելիս հանկարծ մոլորվեմ. այ, հենց այդպիսի ժամանակ կողմնացույցը կարող է ինձ ցույց տալ թե ի՞նչ ուղղություն բռնեմ, ո՞ր գյուղը դուրս գամ:

Այդ հո բոլորը քեզ համար ես հոգացել, գյուղացիների համար ի՞նչ ես տանում:

Սպասի՛ր, նրանց համար էլ կա, տեսնո՞ւմ ես... այս ասելով Պետրոսը ցույց տվավ սեղանի վրա գտնվող գրքերի մի կույտ և նրանցից մի-մի հատ առնելով, շարունակեց.

Ա՛յ, «Полный курс охоты» Маркса-Манн. սա՛ էլ ասենք ինձ համար է, բայց գյուղացիներին էլ կհարկավորվի: Չէ՞ որ որսորդության մասին ևս կարող եմ խարհուրդներ տալ նրանց: «Ляговая собака» Фридриха Освальд. սա նույնպես կարևոր գիրք է որսորդական շներ վարժեցնելու համար:

Այ մարդ, դու կարծում ես թե հայ գյուղացին բան ու գործ չունի, հենց միշտ որսի հետևի՞ց պիտի լինի:

Համբերի՛ր, բա՛րեկամ, ախար մենք էլ քեզ չափ մտածել գիտե՞նք, թե ոչ: Ա՛յ, «Плодовая школа и плодовый сад» Раевского, սա հո պատվական ձեռնարկ է ծառեր տնկելու, պատվաստներ անելու, պտղատու այգիներ խնամելու համար:

Հա, դրան խոսք չունիմ:

Իսկ սա՞ «Домашний огород» Мишуля. ընտիր ձեռնարկ է բանջարանոցների համար: Սրան կցված է Черноглазов-ի գեղեցիկ աշխատությունը՝ «Огурцы, дыни, арбузы и тыквы» վերնագրով, հատուկ այդ չորս տեսակ պտուղները ամենցնելու համար:

Հետո՞:

Սա էլ «Общедоступное руководство к земледелию» Костычева, թեպետ համառոտ, բայց շատ պարզ և հասկանալի ոճով կազմված մի ձեռնարկ է երկրագործության համար: Իսկ սա Կոպալեի հայտնի «Երկրագործություն և անասնապահություն» աշխատությունն է, որ թարգմանել է պրոֆեսոր Վոյլֆը.

հիսուն տարուց ավելի գործածության մեջ է, և հնուտների կարծիքով, գյուղատնտեսական գրականության մեջ համարվում է իբրև կլասիկ գրվածք: Իսկ սա՝ «Скотоводство» Трипольского, հատկապես կազմված եղջերավոր անասուններ և ձի, ոչխար ու խոզ պահելու համար:

Ուրիշ:

Իսկույն. «Практическое руководство виноградарства и виноделия»-Винберга. սա անհրաժեշտ գիրք է այգեգործության և գինեշինության համար: Մեր գյուղացիների գլխավոր պարապմունքը, կարծես, դա է: Այդ պատճառով այդ ճյուղին վերաբերյալ ձեռնարկներ մի քանիսն են ընտրել: Այ, «Руководство по виноградарству »-Цобеля, բազմաթիվ ու բազմազան նկարներով...

Իսկ մեղվապահական, հավաքածական...

Սպասիր, սպասիր, դրանք էլ ունիմ, ա՛յ, «Птицеводство» д-ра Прибыня. պատվական աշխատություն է՝ գերմաներենից թարգմանված, իսկ սա «Пчела и пчеловодство» Бутлерова. մեղվապահական ընտիր ձեռնարկներից մինն է: Սա էլ «КАК ДОБЫВАТЬ ШЕЛК» Иверсена, շերամապահության վերաբերյալ մի գեղեցիկ աշխատություն է: Սրանից զատ ես գնել եմ նաև մի քանի հատ հայերեն գրքեր, ա՛յ, օրինակ, Մելիք-Շահնազարյանցի «Բուսական աշխարհը», «Գործնական գինեգործություն» և «Շերամապահություն» ուղեցույցները: Նույնպես Քաջունու «Մեղվաբուծությունը» և «Շերամապահությունը»: Թեպետ ռուսերեն ձեռնարկներով ես կարող եմ լիովի ծանոթանալ գյուղատնտեսական այս կամ այն ճյուղին, և ըստ այնմ, հարկ եղածը սովորեցնել գյուղացիներին, այնուամենայնիվ, այս ձեռնարկների մեջ կլինեն բազմաթիվ տերմիններ, որոնց հայերենը չգիտեմ: Ահա՛ այդ դեպքում օգնության կհասնեն ինձ հայերեն ձեռնարկները:

Այո՛, լավ ես մտածել, գյուղացու աչքում ամեն կերպ պետք է հեղինակավոր երևալ: Բայց ուրիշ էլ ի՞նչ պատրաստություն ունիս:

Էլ ի՞նչ պիտի ունենամ, մնացածն էլ գլխումս է...

Եվ գրպանումդ, իհարկե:

Առանց դրան հո բան չի առաջանալ: Բայց, սկզբում, կարծեմ, հարկ չի լինիլ գրպանի օգնության դիմելու: Դեռ առաջ պետք է գյուղը մտնել, գյուղացուն ու նրա կարիքներին ծանոթանալ, իսկ այնուհետև ամեն բան հեշտ է:

Նախանձում եմ քեզ, բարեկամ, որքա՛ն բախտավոր ես, որ կարող ես այդպես ազատորեն նվիրվել հասարակաց գործին, իսկ ես...

Ո՞վ է քեզ խանգարում հետևել ինձ:

Ո՞վ է խանգարում... աղքատ ծնողներ պահելու, քույր ու եղբայր ապրեցնելու, և նույնիսկ, ինձ նման ահագին մարդուն կերակրելու անհրաժեշտությունը:

Այո՛, իրավունք ունիս, քո դրությունը ծանր է, հարեց իսկույն Կամսարյանը, զգալով որ ընկերի ցավոտ տեղը շոշափեց:

Բայց վիճակս մասամբ բարվոքելուց հետո, պիտի հիշեմ նաև քեզ հետևելու պարտքս. մի՛ կարծիր թե ուսանողական ժողովի որոշումը կարող եմ երբևիցե մոռանալ:

Մի՛ վշտանար, բարեկամ, քո ծնողներն ու հարազատները նույնպես հասարակության անդամներ են. եթե դու նրանց խնամում ես, դրանով արդեն որոշ չափով ծառայում ես հասարակությանը: Ես հավատացած եմ, որ երբ դրությունդ բարվոքվի, կաշխատես ավելին անել:

Անշուշտ:

Ուրեմն չխոսենք այլևս այդ մասին. դառնանք իմ ձեռնարկության: Ի՞նչ խորհուրդ ես տալիցս. ո՞ր կողմում հաստատեմ օգնության գործը:

Դու դեռ չե՞ս որոշել:

Ո՛չ, որովհետև մտածում եմ թե բոլոր կողմերն էլ միևնույնն են ինձ համար, ուր որ հայ շինական կա, այնտեղ էլ կարող եմ գործել:

Եվ շատ լավ ես մտածում: Նստի՛ր երկաթուղի և գնա դեպի աջ: Հենց որ հասար Աղստաֆա (դա մեր պատմական Աղստեն է, չմոռանաս), իջի՛ր այնտեղ: Փոստային կառքը Աղստե գետի ուղղությամբ կտանն քեզ դեպի Դիլիջան: Անցե՛լ ես դու այդ ճանապարհով:

Ո՛չ:

Լավ, ուրեմն, կերթաս և կտեսնես այն աշխարհը, ուր քո պապերն են ապրել: Կարող ես հենց առաջին պատահած գյուղում իջնել և այնտեղ էլ քո օգնության գործը հիմնել: Այժմվանից, իհարկե, դժվար է որոշել թե ի՛նչ պիտի անես, բայց երբ կմտնես ժողովրդի մեջ, այն ժամանակ արդեն ինքդ կտեսնես նրա կարիքները և կսկսես հոգալ կարևոր դարմանը: Ինչպես լավ, նույնպես և վատ օրինակը վարակիչ է: Երբ քո ձեռքը կստեղծե մի գյուղում գոլության արժանի գործ, կտեսնես, որ հետո լույս կընկնեն ուրիշ ձեռքեր, որոնք նույնը կանեն ուրիշ գյուղերում: Ո՛վ գիտե, գուցե հենց քեզ է վիճակված կարապետ լինել այն գաղափարական գործին, որ ամփոփում է յուր մեջ գյուղական ժողովրդի ապագա բարօրությունը և որի մասին այնքան շատ խոսել ու քարոզել է հայ լրագրությունը: Երևակայիր թե ինչպիսի հոշակ պիտի վաստակես դու հայ հասարակության մեջ, երբ հայտնի լինի մի օր թե՛ այն, ինչ որ գրողները միայն երազել են, դու արդեն մարմնացրել ես քո հաստատուն կամքով:

Դու ինձ ոգևորում ես, բարեկամ, բացականչեց Կամսարյանը և ընկերոջ ձեռքն առնելով ամուր-ամուր սեղմեց:

Ոգևորվի՛ր ու գնա գործիր: Աստված անշուշտ կօրհնե քո ընտրած ճանապարհը:

Այսքանն արդեն բավական էր, որ Կամսարյանն յուր որոշումը իրագործեր անպատճառ: Ընկերոջ հեռանալուց հետո նա սկսավ կարգի բերել յուր իրեղենները և կապկպել:

Չնայելով, որ այդ առթիվ Լիդիա Պավլովնան ու Կիրիլ Կարալիչը մի անգամ ևս յուրջ վիճաբանություն ունեցան իրենց որդու հետ և այս անգամ մայրը ոչ միայն հուզվեց, այլև կարողացավ լաց լինել, այսուամենայնիվ, Պետրոսը մնաց անընկճելի: Միակ գիշումը, որ նա արավ ծնողներին, այն էր, որ խոստացավ

չերկարել ճանապարհորդությունը և աշխատել մի քանի շաբթով վերադառնալ Բորժոմ:

Այս պայմանը խաղաղացրեց երկու կողմերն էլ և Պետրոսը մի լուսնկա երեկո յուր պարկ ու պուրկը կառքի մեջ ժողովելով, ճանապարհվեց դեպի երկաթուղու կայարանը:

Է.

Կես գիշեր էր, որ գնացքը կանգ առավ Աղստև կայարանի առաջ: Ղազախ ու Դիլիջան գնացողների թվում իջավ գնացքից և Պետրոս Կամսարյանը: Ուղևորներին իրենց ծառայությունն առաջարկող կառապանները մոտեցան նաև վերջինիս և սկսան գովել՝ մեկն յուր «թռչկան ձիերը», մյուսն յուր «սլոդ կալասկան», երրորդն՝ յուր դինջ «օմնիբուսը» և այլն, և այլն:

Պետրոսը, ինչպես հարմարություններ սիրող մարդ, չէր կամենում փոստի սայլակով ճանապարհորդել, որպեսզի չենթարկվի կայարանների քմահաճույթին, այդ պատճառով էլ ընտրեց «սլոդ կալասկան», թեպետ հաստատ չգիտեր թե՛ որքան է նա հարմար առաջիկա ճանապարհորդության համար: Եվ որովհետև օմնիբուսի, կամ ուրիշ կառքերի տերերը վախեցնում էին նրան ասելով՝ «Էդ կալասկան Էդա ճամփի միջումը կոտրվելու ա, քե էլ թողի արևումը խաշվելիս» և այլն, ուստի երիտասարդը սկսավ կասկածել թե միգուցե սխալվել է յուր ընտրության մեջ:

Սուտ են ասում, ադա ջան, քե վախեցնում են, որ իրանց փայտոնը բռնես, առարկում էր «կալասկի» տերը և ավելացնում. իմ կալասկեն կըլի չորս տարի, որ բանեցնում եմ, հլա պոունգը վնասիլ չի: Հրեն մեկել օրը պրիստավին տարա Ղազախ, ընդհան էլ նաչալնիկին դուրս բերի Դիլիջան, բա խի՞ չկոտրվեց: Հլա նաչալնիկն էլ ասեց «մալադեց Օվանես, տվոյ կալասկա օչեն խարոշի»:

Պետրոսն անշուշտ երկար կմնար երկբայության մեջ, եթե նրան օգնության չհասներ կարճահասակ մի մարդուկ, որն ըստ երևույթին, ծանոթ էր տեղական կառապանների սովորության ու հնարներին:

Աղա, էս մարդի կալասկեն լավն ա, ըսկի սիրտդ շար (կասկած) մի՛ գցիլ, նստի ու գնա՛: Դու թե ամեն խոսողի լսես, երկու օր կմնաս ըստեղ, ասաց նա բարեկամաբար:

Ա՛յ, քու հերը լիս դառնա, ըտենց խոսա է՛, ուրախացավ Օվանեսը և ապա դառնալով Պետրոսին՝ ավելացրեց. տե՛ս, աղա՛, սա վարժապետ մարդ ա, սուտ չի խոսալ, որ ասում ա իմ կալասկեն լավն ա, իմա՛ց որ լավն ա:

Շատ բարի, գնա՛ լծիր, կարգադրեց Պետրոսը, նախապես վարձագինը որոշելով: Ապա դառնալով միջամտող մարդուկին՝ հարցրեց. ո՞րտեղի վարժապետն եք:

Դիլիջանից դենը հայի գեղ կա, ընդեղի վարժապետն եմ:

Ուրեմն դո՞ւք էլ Դիլիջան եք գնում:

Հրամանք ես:

«Սա կարող է լավ առաջնորդ լինել ինձ» մտածեց Պետրոսը և առաջարկեց նրան՝ ընկերանալ իրեն:

Չէ, աղա՛, ես փուրգոնով պտի գնամ, առարկեց վարժապետը:

Ինչո՞ւ, մի՞թե կառքը ավելի հանգիստ չէ:

Հալբաթ կոր (իհարկե) հանգիստ ա, ծիծաղեց վարժապետը:

Ինչո՞ւ ուրեմն չեք գալի:

Բա գեղի վարժապետը ո՞րդիան կարա կառքի փող տալ:

Ի՞նչ փող, ես փող չեմ ուզում:

Բա ո՞նց:

Հենց այնպես, ձրի: Ես, միևնույն է, կառքի փողը պիտի վճարեմ, շատ ուրախ
կլինեմ, եթե դուք էլ ինձ ընկերանաք:

Վարժապետը քաշվում էր և չէր կամենում երիտասարդի առաջարկությունն
ընդունել:

Ա. շա՛շ (ապուշ), խի՞ ես մաթ մնացել (գարմացել), լավ բանը գլուխդ վե՞ր չունում,
նկատեց վարժապետին դազախեցի ծանոթներից մինը:

Դե խի՞ չի վեր ունում, ասում եմ, ծանոթություն չըլեմ ադի հմար:

Ոչինչ, ծանրություն չես լինիլ, գնանք, ասաց Կամսարյանը և իրեղենները
հանձնելով բեռնակրին, առաջ անցավ:

Մարդուկը հետևեց նրան:

Կառապանը, որ մի քանի վայրկյանում արդեն «կալասկեն» լծել, բերել էր
կայարան, ժողովեց իսկույն Պետրոսի իրեղենները և կառքի ետքին ու առաջին
դարսելով, սկսավ ամրացնել: Ապա իմանալով, որ վարժապետն ևս ընկերանում
է «ադին», նրա խեղճ կապոցն էլ տեղավորեց մի խորշում: Հետո բարձրացավ
յուր նստատեղը, ասաց.

Ես իմ աստոծը, ադա, լավ ընկեր ես վե կալել, արժանավոր մարդ ա, ըտենց
ընկերի հետ գնացած ճանփան էլ բարի կըլնի:

Հապա ես վատ մարդ կընկերացնե՞մ ինձ, պատասխանեց Կամսարյանը և կառք
բարձրացավ:

Տեսնո՞ւմ ես, վարժապետ, լավութիւնը կորչում չի, նորեն խոսեց Օվանեսը, դու որ
ինձ հմար բարեխոս չէիր ըլել աստոծ էլ քե էս բանին ուստ չէր բերիլ, փուրգոնի
ճոճոցից ազատվեցար, ութ աբասին էլ մնաց ջեբումդ:

Լավ, մի՛ երկարացնիր, քշիր տեսնենք, նկատեց Կամսարյանը, զգալով, որ
կառապանի խոսքերը անհաճո պիտի լինեն վարժապետին:

Քշիլ տեմ, աղա՛, բա քշիլ չըպտե՞մ, քե ընենց լեղով (շուտով) տանեն, որ նաչալնիկի պես ասես՝ «մալադեց Օվանես»: Այս ասելով կառապանը շարժեց սանձերը, խրախուսեց ճիտներին և կառքը սլացավ խճուղու ուղղությամբ:

Լույսը բացված չլինելով, գիշերային գովը զգալի էր դեռ: Պետրոսը փաթաթվելով վերարկուի մեջ, կծկվեցավ կառքի անկյունում և սկսավ խոսակցել վարժապետի հետ:

Ձեր անունն ի՞նչ է, հարցրեց նա:

Քե ծառա՛ Մոսի, պատասխանեց վարժապետը:

Չասացիք ո՞ր գյուղի վարժապետն եք:

Չբուխլու:

Չիբուխլո՞ւ: Դա հայո՞ց գյուղ է:

Հայոց ա, բա՛ ի՞նչ ա:

Անունը, կարծեմ, հայերեն չէ:

Հրամանք ես, թուրքերեն ա, ամա մեր վանահայրն ասում ա, շատ առաջ հայերեն ա ըլել: Ճապոտիկ են ասել:

Վանահայրն ո՞վ է, ձեր գյուղում վա՞նք էլ կա:

Չէ, Սևանա վանահայրն են ասում:

Սևանը, ուրեմն, մո՞տ է ձեզ:

Մոտ ա, բա՛, հենց մեր առաջին ա:

Այս նորությունը ուրախացրեց Պետրոսին: Որքա՛ն ժամանակ էր, որ նա փափագում էր տեսնել Գեղամա ծովակը, որքա՛ն լավ բաներ էր լսել նրա մասին, որքա՛ն բաներ կարդացել: Այժմ, ահա, նա կհասներ փափագին:

Ձեր գյուղում, ուրեմն, ուսումնարա՞ն էլ ունիք, շարունակեց նա յուր հարցերը:

Ուսումնարան ո՞րդիան ա. մի տասը-քսան բեխա ես եմ հվաքել մեր տունը, կարդացնում եմ... քե դրուստն ասեմ, ես էլ ըսկի օրինավոր վարժապետ չեմ: Եղցումը, որ էրեցին օգնում եմ, տիրացութին անում, էն ա գեղականն անունս վարժապետ ա դրել:

Ուրեմն Պետրոսի ուղեկիցը տիրացու էր և ոչ վարժապետ: Սրանով էլ պարզվում էր երիտասարդի համար այն հանելուկը, որ վարժապետ կոչվածը գյուղական բարբառով էր խոսում:

Այս նորությունը թեպետ որոշ չափով ձգեց ուղեկցի վարկը Կամսարյանի աչքում, այսուամենայնիվ, վերջինս դարձյալ հետաքրքրվեց նրանով:

Ո՞րտեղ ես ուսում առել, հարցրեց նա:

Հրեա, առաջներիս գեղ կա, Քարվանսարա եմ ասում, ընդեղ եմ կարդացել: Ես ինքս էլ Ղազախի գեղերիցն եմ. միայն Չբխլուի Էրեցը մեր ազգականն էր, գոռեց, տարավ իրա կուշտը (մոտը), ասեց՝ ըստի տիրացութին պտես անիլ, ժամանակով էլ քահանա կշինեմ քե:

Լա՞վ գյուղ է Չիբուխլուն:

Հլե մեզ հմար լավ ա, ուրիշի հմար ի՞նչ գիդամ:

Ո՞րքան ժողովուրդ ունի:

Իսկը գիտում չեմ, կըլի որ հարյուր հիսուն տուն ըլի:

Ի՞նչպես է, որ այդքան տուն չի կարողացել յուր համար ուսումնարան հիմնել:

Բա, գեղականը ո՞րդիան կարա ուսումնարան հիմնել: Սաղ օրը չարչարվելով, արևի, անձրևի հետ կռիվ տալով ըսկի կտրում չի էնքան աշխատի, որ իրա բեխանց ռուզին հասնի, յա նրանց տկլոր լաշը ծածկի, ուսումնարան ո՞նց տի հիմնիլ:

Իսկ եթե գտնվի մեկը, որ ցանկանա յուր ծախքով այդ բանն անել, գյուղացիք հո չեն հակառակիլ:

Բա՛, Էդ ի՞նչ ես ասում, աղա ջան, մարդ իրա աչքը քո՞ն կուզի, գեղացիք չէ թե հակառակիլ չեն, հլա դիենց մարդու ոտն էլ կպաչեն:

«Այս գյուղն, ուրեմն, կարժանանա իմ ուշադրության», մտածեց ինքնիրեն Կամսարյանը և շարունակեց.

Իսկ գյուղատնտեսությունը ի՞նչ դրության մեջ է ձեր կողմերում:

Գյուղատնտեսությունը ո՞րն ա:

Վարուցանքը, անասնապահությունը, գինեգործությունը...

Վարուցանքն էս տարի լավ ա, տավարն էլ, փառք ասածու, ցավ ու չոռից ազատ ա, ամա դե գինին մեր կողմերում չի ըլիլ, չուն մեր տեղը սար ա, բաղն արշա չի գալ (չի առաջանալ), պատասխանեց տիրացուն, այլ կերպ հասկանալով իրան տրված հարցը:

Այդ հանգամանքը կարծես սառեցրեց Պետրոսի հետաքրքրությունը և նա այնուհետև սկսավ ավելի մտածել, քան խոսել: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ երիտասարդը տաքուկ վերարկուի և զով օդի ազդեցության տակ սկսավ նիրհել: Եվ որովհետև երկաթուղու վրա շատ քիչ էր քնել, ուստի շուտով էլ քաղցր քուն մտավ:

Տիրացուն յուր կողմից աշխատեց չարթնացնել նրան և քիչ ժամանակից հետո ինքն էլ հետևեց նրա օրինակին:

Սակայն Օվանեսի «կալասկան» շարունակ սլլում էր հարթ խճուղու վրա: Նա արդեն Ղազախը, Գազկա դաշտը և Ուզունթալան անցել և Քարվանսարայի ճանապարհն էր մտել, երբ Կամսարյանն անուշ քնից արթնացավ: Աչքերը բանալով, նա չորս կողմը նայեց և իրեն շրջապատող տեսարանները դիտելով, հիացավ:

Ճանապարհի մի կողմից ընկած Էին հասուն արտեր կամ սիգավետ արտոններ, որոնք ուղղադիր, կամ վայրահակ տարածվում, հասնում Էին մինչև հեռավոր բարձրությունները, իսկ մյուս կողմից կանաչագարդ թումբեր, ձորակներ ու բլուրներ, որոնց հետևում Էին նախ մանր ու ծառախիտ և ապա խոշոր, մշշապատ լեռներ: Դրանց մեջ, իրենց բարձրությամբ, աչքի Էին ընկնում աջ կողմից Նալթեքանը, իսկ ձախից՝ Կարմիր քարը՝ յուր երկար լեռնաշղթայով, ապա Համգասարը, Արտագը և այլն, որոնք հետզհետե իրար հաջորդելով հորիզոնը դարձնում Էին վեհ և գեղատեսիլ: Սակայն աջ ու ձախ տարածվող այդ տեսարանների գեղեցկությունը պասկում էր Աղստևի հինավուրց գետակը, որ շարունակ անծայր խճուղուն ընկերանալով, գվարճացնում էր նրա մշտական անցորդներին մերթ վճիտ ջրերի քաղցր կարկաչով, մերթ փոքրիկ ջրվեժների փափուկ շառաչով և հաճախ, յուր եզերքը ծածկող կամ յուր եղայություններում խմբովին ցուլացող ծառերի պուրակներով: Արևը, որ նոր էր յուր շողերը սփռում Աղստևի ձորի վրա, այդ տեսարաններին տվել էր մի դյուրական պայծառություն, վառելով մշուշը լեռների չանչերում, կանաչը՝ ծառերի կատարին, դալարը՝ դաշտերի մեջ և ցողը՝ ծաղիկների վրա:

Օ՛հ, ի՞նչ գեղեցիկ և որքան հրաշալի է մեր երկիրը, բացականչեց Կամսարյանը, հրապուրվելով բնության այդ սիրուն տեսարաններով և ապա ձեռքերն աջ ու ձախ տարածելով, կամենում էր կարծես հորիզոնը գրկել:

Ըստեղ հլա ի՞նչ գեղեցկութիւն կա գեղեցկութիւն, գեղեցկութիւն Դիլիջանա դենն ա, Շամլուխի ձորումը, Մայմեխի լանջերին, հրես գնում ենք, կտեսնաս, նկատեց տիրացու Մոսին:

Կամսարյանը, որ դեռ քննական աչքով չէր նայել ուղեկցին, որովհետև գիշերանց էր ծանոթացել նրան, թավ ձայնով նրա դիտողությունը լսելուց, ետ նայեց մի վայրկյան և տեսավ, որ դա մի մարմնացյալ աններդաշնակություն էր նկատմամբ այն պոեզիայի, որ շրջապատում էր իրեն: Տիրացուի կարճ ու գիրուկ մարմինը, որ նստած լինելու պատճառով կորացել էր, նմանում էր մի տձև մսագնդի, որի վրա գլուխը շարժվում էր կարծես առանց պարանոցի: Նրա թուխ դեմքը, որ արևահար լինելուց ավելի էր սևացել, ծածկված էր խիտ և երբեք չսանրված մորուքով: Վերջինս թեպետ տարածվում էր մինչև նրա այտոսկրները,

այսուամենայնիվ, չէր ծածկում տիրոջ մեծ բերանը, որ եզերված էր հաստ լրթագույն շրթունքներով: Խոր ընկած աչքերը, չնայելով իրենց սևության, թավալում էին նեղ կապիճներում առանց կրակի և արտահայտության. իսկ դրանց հովանավորող թավարծի հոնքերը տալիս էին նրա դեմքին մի առանձին գոեհկություն: Հաստ շալի կապան, կեղտոտ օձիքով արխալուղը և մորթե մեծ գդակը, որ նա խնամքով քաշել էր մինչև հաստ բլթակներով լոշի պես կախված ու փոշոտած ականջները, տիրացուին նմանեցնում էին անտառաբնակ խոզարածի, նրան պակասում էր մի մահակ՝ ձեռքին և մի պարկ՝ մեջքին:

Պետրոսը ուշի ուշով նայելով ուղեկցի վրա, զգաց այնպիսի մի անհանգստություն, որ պաշարում է մարդուն՝ զգվանք զգալուց առաջ: Նա զարմացավ յուր անմտության վրա, որ մի առաջնորդ ունենալու պատճառով, նստեցրել էր կողքին այնպիսի մի գոեհկի, որից, մինչև անգամ, կեղտի ու քրտնքի հոտ էր փչում: Այս պատճառով երիտասարդն անզգալի կերպով քաշվեցավ մի կողմ և, որպեսզի տիրացուից ավելի անջատվի, առջևը դրած իրերից մինն առնելով, գետեղեց նրա և յուր մեջտեղը, ասելով.

Սրա մեջ կոտրելու բան կա, լավ է այստեղ դնենք:

Բայց որովհետև Պետրոսին այնպես թվաց թե Մոսին հասկացավ յուր միտքը, ուստի սկսավ զբաղեցնել նրան:

Ասում ես թե այն կողմերն ավելի գեղեցիկ են, հա՞:

Գեղեցիկ են, բա՛, ըստեղ հլա շատ փայլ դյուզ ա (դաշտ), արևը որ աշմիշ ա ըլում (բարձրանում է), էն դայդի ա էրում, որ ասես թե մարդի կաշին պուկիլ տի, ամա դենի ճամփեն չիմ մեշալդով (անտառով) յա անց կենում, ոտով էլ որ գնաս, մեջքդ տաքանալ չի:

Չնայելով տիրացուի հայտարարության, Կամսարյանն, այսուամենայնիվ, թերություն չէր գտնում շրջապատող տեսարանների մեջ, ընդհակառակն, նա որքան հառաջանում, այնքան ավելի էր հիանում նրանցով: Մանավանդ Աղստևի մշտակարկաչ հոսանքը և նրա սիրուն, ծառագարդ ավերը գրեթե շարունակ գնայլեցնում էին նրան, այնպես որ մի ժամանակ նա, մինչև անգամ, մոռացավ

տգեղ տիրացուին և ինքնիրեն խոսեց.

Ահա՛ թե ի՞նչ տեղեր են և ի՞նչ գեղեցկություններ են անհայտ մնում մեզ... Իսկ սրանց մեջ ապրող մեր ազգակիցները... չէ՞ որ նրանք էլ ունին գեղեցկություններ ու կատարելություններ, որոնք անծանոթ են մեզ: Պետք է շնորհակալ լինել բախտից, որ վերջապես օգնեց ինձ՝ իմ նվիրական խոստումն իրագործելու (այդ վայրկենին երիտասարդի հայացքը հանդիպեց յուր ուղեկցին և նա մի քայլ ետ կասեց յուր մտածության մեջ՝ ավելացնելով) կամ, գոնե, ծանոթանալու այս երկրին ու ժողովրդին, որպեսզի համոզվիմ թե ի՞նչ չափով է հնարավոր այդ որոշումն իրագործել:

Քիչ ժամանակից հետո երիտասարդ Կամսարյանը նստած Քարվանսարա գյուղի առաջ, կարկաչահոս Աղստևի ափին, մի հովանավոր ծառի տակ, ախորժակով նախաճաշում և թեյ էր վայելում: Այստեղ արդեն տիրացուն չէր ընկերանում նրան, որովհետև հանդգնություն էր համարում ձգվիլ «աղայի» հետ նաև նախաճաշի ժամին: Նա համեստությամբ խույս էր տվել դեպի մոտակա կրպակը, ուր խոնված էին Ղազախի գանազան կողմերից գյուղացիներ և նրանց հետ խոսում էր: Տիրացուի այդ վարմունքը դյուր եկավ Կամսարյանին և համոզեց նրան, որ յուր ուղեկիցը այնքան էլ անտաշ գոեհկին մեկը չէ: Այդ պատճառով էլ, երբ նախաճաշն ավարտեց, կանչեց վերջինիս և առաջարկեց նրան նույնպես թեյ խմել և նախաճաշել, իսկ ինքը հեռացավ մի փոքր շրջագայելու:

Տիրացուն յուր կողմից հրավիրեց կառապան Օհանեսին: Նրանք երկուսը նստեցին նույն հովանավոր ծառի տակ և սկսան վայելել «աղայի» թեյի ու նախաճաշի առատ մնացորդը: Կառապանը տեսնելով, որ «աղան», ի միջի այլոց, թողել էր իրենց համար տասը կտոր շաքար, այդ համարեց առատաստություն և դրանից էլ եզրակացրեց, որ նա «մենձ մարդ պիտի ըլի»:

Մենձ մարդ ա, բա՛, մենձ որ չըլեր, մենակ կալասկա կբռներ կգա՞ր, հաստատեց տիրացուն:

Յա չէ, առանց փողի քե կողքին կդներ կբերե՞ր:

Ես էլ էդ չե՞մ ասում:

Թյունդ հուսումնական կրլի, ա՛յ:

Հուսումնական ա, բա՛:

Չրլի՞ ընջներ ա:

Չէ, ընջներ չի բևում:

Բա խի՞ յաշիկը ծանդր ա, ես նրիենց եմ մանում թե ընջների յարաղ (գործիք) կա միջումը:

Չէ, կրլի որ գրեր ըլին:

Գրերը ինչի՞ն ա պետք:

Ո՞նց թե ինչի՞ն ա պետք, բա հուսումնականն առանց գրերի ման կըգա՞:

Ես ի՞նչ (ի՞նչ գիտեմ), հրեն մեր գեղի աղան էլ ասըմ եմ հուսումնական ա, ամա ճամփա գնալուց՝ արաղից սավայի գատ չի ըլում հետը:

Է՛, շա՛շ, դու էլ մարդու անուն տվիր. գեղի հուսումնականն ու քաղաքինը մի՞ն ա ըլում: Գեղի հուսումնականը սաղ կյանքումը հինգ, յա վեց գիր անջախ (հագիվ) ա կարդում, ամա քաղաքինը՝ աշխարհումս էլ գիր չի թողնում, չիմ (բոլորը) կարդում պրծնում ա:

Այսպես գրուցելով տիրացուն ու կառապանը վերջացնում էին իրենց նախաճաշը, երբ Կամսարյանն յուր շրջագայությունից վերադառնալով, տեսավ նրանց միասին:

Այս տիրացուն իսկապես կառապանի ընկերն է, ես ինչո՞ւ հիմարաբար իմ կողքին եմ նստեցրել, մտածեց նա և որոշեց առաջարկել, որ սա այնուհետև նստե կառապանի մոտ: Բայց ինչպե՞ս աներ առաջարկությունը, որ տիրացուն չվիրավորվեր, նա այդ մասին էլ մտածեց:

Երբ Օվանեսը յուր գահին բազմած՝ կառքը մոտեցրեց «աղին», վերջինս հրամայեց ծածկել հովարանը, որովհետև արևն այրում էր արդեն: Կառապանն

իսկույն կատարեց հրամանը:

Նախաճաշից հետո ես սիրում եմ հանգստանալ, արդյոք չէ՞ կարելի պատկել քո կառքում և այնպես գնալ, հարցրեց Պետրոսը կառապանին:

Խի՞ չի կարելի. տեսնո՞ւմ չես որքան լեն ա իմ կալասկեն: Դու ոտերդ ձգի ու պատկի, վարժապետն էլ իմ կողքին կնստի, պատասխանեց Օվանեսը:

Հա, ես ըստի կնստեմ, դու նեղանալ մի՛, հարցեց տիրացուն, ցույց տալով կառապանի նստատեղը:

Կամսարյանը հիացավ այս հաջողության վրա և կառքը բարձրանալով, գլխի տակն առավ փոքրիկ բարձր և ձգվեց բազմոցի երկարությամբ:

Տիրացուն սեղմվեց կառապանի կողքին: Քարվանսարայից ելնելուց Աղստևը դարձյալ ընկերանում էր ճանապարհորդներին յուր ընդդիմակաց հոսանքով, երբեմն փոքրիկ ձորակներից անցնելով, երբեմն դաշտերի եզերքը քերելով, իսկ շատ տեղ թամբերի հետևը թաքնվելով: Քանի շարունակվում էր տեսարանների միակերպությունը, Կամսարյանը նրանցով չէր հետաքրքրվում, այլ պատկած էր: Բայց հենց որ հասան Ղլիճ-Ղայա կոչված ժայռերի ստորոտին, նա ուղղվեցավ իսկույն գլուխը կառքից դուրս հանելով, սկսեց ուշի ուշով դիտել այդ ահավոր և միևնույն ժամանակ գեղատեսիլ պարեյսները, որոնք ճանապարհի աջ կողմից ձգվելով, իրար վրա դիզված, հետզհետե բարձրանում, կազմում էին տարօրինակ ամբարտակներ, մի տեղ սուր ու միապաղաղ, մյուս տեղ խրոխտ ու բարդ-բարդ, իսկ շատ տեղ թեք դեպի ճանապարհը, կարծես սպառնալով փլչել բարձր գահավանդից և իրենց փլվածքի տակ ծածկել տեղի խաղաղությունը վրդովող հանդուգն ուղևորներին:

Խարակների այդ ահավոր ամբարտակներից հետո տեսարանը դարձյալ մեղմանում ու դաշտանում էր, իսկ խճուղու մի քանի կեռմաններ անցնելուց՝ հորիզոնը դարձյալ փակում էին նոր, կանաչ սարավանջեր, որոնք հետզհետե դեպի վեր բարձրանալով ձգվում, հասնում էին մինչև Ղզղալի սարը:

Մի երկու ժամ այսպես ճանապարհորդելուց և տարբեր տեսարաններ անցնելուց հետո, մեր ուղևորները հասան Թարս-չայ կայարանը, որ գտնվում էր Դիլիջանի սարավանդը հանող բարձրությունների ստորոտում:

Որովհետև կառապանը կեր պիտի տար այստեղ ձիերին, ուստի առաջարկեց «աղին» վայելել յուր ճաշը առանց շտապելու:

Արևն էս սարին թեքվելուց՝ կալասկեն կլծենք ու սարինով (հովով) Դիլի դյուս կգանք, հայտարարեց նա խորհրդատու եղանակով:

Ինչո՞ւ այդքան ուշ, հարցրեց Պետրոսը:

Ուշ չի, աղա՛, Էրկան ճամփա ենք Էկել, հայվաններն էլ խեղճ են. մի քիչ կորս (կեր) կուտեն, մի քիչ էլ կդինջանան. հլե թե կուգես, մի քիչ էլ դու կդինջանաս, Էնդուց եղը կլծենք կգնանք:

Որովհետև երիտասարդը շտապելու ոչինչ չուներ, ուստի չհակառակվեց: պատվիրելով, որ պաշարի կապոցը տանեն կայարան (որից ինքը իբրև մասնավոր կառքով եկող, հեռու էր իջած), ինքն ևս յուր քայլերն ուղղեց դեպի այն մենավոր տունը՝ որ հովանավոր պատշգամ և շուրջը ծառերի ստվեր ունենալով, արևի այդ տաք ժամանակը դեպ իրեն էր քաշում խոնջ ուղևորին:

Կայարանի վերակացուն ձեռքը լրագիր առած կարդում էր, երբ Կամսարյանը մոտեցավ սանդուղներին:

Կարելի՞ է մի քանի վայրկյան հանգստանալ այստեղ, հարցրեց, նա ռուսերեն:

Ինչո՞ւ չէ, համեցեք, պատասխանեց վերակացուն մաքուր հայերենով:

Ա՛խ, ներողություն, դուք ուրեմն հա՞յ եք:

Այո՛, պարոն, գտարյուն հայ, պատասխանեց ժպտալով վերակացուն, որ միջահասակ, բարեղեմ և ըստ երեվույթին, բարեխառն բնավորությամբ մի անձն էր:

Օրվա այս ժամին որքան անհաճո է բաց ճանապարհը, նույնքան հաճելի է ձեր այս պատշգամբը, ուր ոչ միայն հովանի, այլև հանգստանալու լավ բազմոց ունիք... Այս ասելով Կամսարյանը մոտեցավ վերակացուին և ողջունելով նրան, նստեց մոտիկ դրված, կաշեծածկ ու հնատարազ բազմոցի ծայրին:

Հրամանքդ երևի Դիլիշան եք գնում, հարցրեց վերակացուն, մի կողմ դնելով լրագիրը:

Կարծեմ ավելի հեռու:

Ավելի հեռո՞ւ:

Թվում է թե՛ այո՛:

Ինչպե՞ս թե թվում է, դուք չե՞ք որոշած թե ո՞ր եք գնում:

Համարյա թե՛ չեմ որոշած:

Հասկանում եմ, ուրեմն ճանապարհորդում եք, առանց որոշ դիտավորության:

Չէ, որոշ դիտավորություն ունիմ:

Ներեցեք, որ հետաքրքրվում եմ... եթե որոշ դիտավորություն ունիք, ուրեմն պետք է որ գիտենաք թե ո՞ր և ինչի՞ համար եք գնում:

Հենց բանն էլ այդ է, որ ինչի համար գնալս գիտեմ, բայց ո՞ր գնալս չգիտեմ:

Այդ հետաքրքրական է, հարեց վերակացուն ծիծաղելով և բազմոցի մյուս ծայրին նստելով:

Այդ միջոցին տիրացու Մոսին բարձրացավ պատշգամբ, բերելով յուր հետ պաշարի կապոցը և խոր գլուխ տալով վերակացուին, կանգնեց Կամսարյանի առաջ:

Օհո, տի՛րացու, դո՞ւ էլ այստեղ, այդ ո՞նց է պատահել, հարցրեց վերակացուն:

Հա, ես էլ ըստի եմ, շնորհակալ եմ, աղան բերավ:

Դե որ եկել ես, ա՛յ էն սեղանը մոտ բեր, հրամայեց վերակացուն:

Տիրացուն ցույց տված սեղանը մոտեցնելով բազմոցին, բերած պաշարը դրեց վրան ու հեռացավ:

Կամսարյանը բացավ կապոցը և ունեցածը շարելով սեղանի վրա, խնդրեց վերակացուին մասնակցել յուր «համեստ» ճաշին:

Շնորհակալ եմ, արդեն ճաշել եմ, առարկեց վերակացուն:

Խնդրում եմ, որքան կարող եք, կամ գոնե մի բաժակ գինի... այս ասելով, Կամսարյանը հանեց բաժակը և սրբելով այն, լցրեց գինով և դրեց վերակացուի առաջ:

Վերջինս, որ կայարանում ապրելով, սովորած էր անխառնի ամեն ուղևորի ճաշին ու ընթրիքին մասնակցելու, երկար չընդդիմացավ և, կամենալով, ինչպես ասում էր, յուր հյուրի ախորժակը բանալ, վայելեց մի կտոր բան և գինու բաժակն զգուշությամբ կիսելով, վերսկսեց ընդհատված խոսակցությունը:

Հա՛, այն էի ասում, ձեր պատասխանն ինձ չափազանց հետաքրքրեց... այդ ինչպե՞ս է, որ դուք որոշ դիտավորությամբ գնում եք մի տեղ, բայց չգիտեք թե ո՞ր եք գնում:

Իսկապես գիտեմ թե ուր եմ գնում, որովհետև գնում եմ մի որևէ հայ գյուղ, բայց թե ո՞ր գյուղ, ահա՛ այդ մեկը չգիտեմ:

Ներեցեք, խնդրում եմ, դարձյալ չեմ հասկանում: Կամսարյանը ծիծաղեց և ապա սկսավ համառոտ կերպով բացատրել թե ի՛նչ է յուր դիտավորությունը:

Վերակացուն, որ նորեն ձեռքն էր առել բաժակը, որպեսզի գինու մնացորդը վայելե, երիտասարդի բացատրությունը լսելու՝ իսկույն վայր դրեց այն և բազուկները դեպի վեր պարզելով բացականչեց.

Փա՛ռք քեզ, աստված, վերջապես գտնվեց մեկը, որ մեր տրտունջը լսեց... ապա դառնալով Կամսարյանին, ավելացրեց դուք, ուրեմն միակ մեծ մարդն եք մինչև օրս իրենց ուսումն ավարտած հայ երիտասարդների մեջ: Թույլ տվեք խմել ձեր պատվական կենացը:

Այս ասելով, նա լցրեց բաժակը և մի առանձին ոգևորությամբ պարպեց այն միանվագ:

Կամսարյանին դյուր եկավ վերակացուի գովասանքը, բայց կամենալով սրա ո՞վ լինելն իմանալ, որպեսզի ըստ այնմ որոշե յուր ստացած գովասանքի արժեքը, նա հարցրեց.

Դո՞ւք էլ ուրեմն պատկանում եք ուսանողների դեմ տրտնջող հայերի թվին:

Հապա՞:

Չէի կարծիլ, որ այդ տրտունջը կարտահայտվի նաև այսպիսի մի ետ ընկած կայարանում:

Վերակացուի դեմքի վրա դառը ժպիտ խաղաց: Ինչո՞ւ չէիք կարծիլ, մի՞թե այսպիսի տեղերում ապրող հայ մարդը սիրտ ու զգացմունք չի ունենալ:

Ո՛չ, այդ չէի ուզում ասել... շփոթվեց Կամսարյանը:

Հասկանում եմ, ուզում էիք ասել թե, այս ետ ընկած կայարանում, այս անմաքրությանց դեզերի կողքին, ձիաների ընկերության մեջ ապրող հայ մարդը ինչո՞ւ պետք է տեղյակ լինի մեր ցավերին այնքան, որ նույնիսկ տրտունջ հայտնե այդ ցավերին դարման տանել կարող, բայց չկամեցող երիտասարդների դեմ:

Այո՛, համարյա՛ այդ էի ուզում ասել:

Բայց ես, բարեկամ, ամենից ավելի իրավունք ունեմ տրտնջալու, որովհետև հենց ինքս մինն եմ եղել այն մարդկանցից, որոնք սիրով նվիրվել են հայ շինականին, կամենալով սովորեցնել նրան խեղճության դեմ կռվելու և մարդավայել կերպով ապրելու եղանակը... Բայց իմ ունեցած կարողությունը հավասար չէր իմ

ցանկության, ուստի չհաշողեցա հասնել նպատակիս:

Ինչպե՞ս, փող էր հարկավոր և չունեի՞ք:

Ոչ, ես վարժապետ էի գյուղում և հենց այդ պաշտոնի շնորհիվ էլ մոտ լինելով գյուղացուն, կարողանում էի օգնել նրան յուր կարիքների ժամանակ, երբեմն խորհրդով, երբեմն գործակցությամբ, և եթե երկար մնայի այնտեղ, գուցե կարողանայի որոշ օգուտ տալ: Գոնե կկրթեի մի ամբողջ սերունդ այնպես, ինչպես որ պետք էր, և այնուհետև այդ սերունդը ինքը կշարունակեր իմ գործը...

Էհ, լավ, ինչո՞ւ երկար չմնացիք:

Որովհետև չէի կարող:

Պատճառ՞որ:

Մեր ուսումնարանական կյանքում նոր փոփոխություններ եղան, նոր օրենքներ հրատարակվեցան: Վարժապետը պետք է ցենզ ունենար, իսկ ես չունեի, որովհետև թեմական դպրոցն էի ավարտել: Այդ պատճառով, ահա՛, ինձ պաշտոնից արձակեցին:

Եվ հետո՞:

Հետո շատ դեսուդեն ընկնելուց վերջը եկա և այս կայարանում չորքոտանիների վարժապետ դարձա:

Հասկանում եմ...

Ուրախ եմ, որ հասկանում եք. ուրեմն և իրավունք եք տալիս ինձ տրտնջալ այն երիտասարդների դեմ, որոնք բարձր կրթություն ստանալով, կարողություն են ձեռք բերում ժողովրդին ամեն կերպ ծառայելու, և սակայն այդ ծառայությունից փախչում են վատաբար:

Անշուշտ:

Դեհ, հենց այդ իրավունքի հիման վրա ես ձեզ մեծ մարդ եմ անվանում,
որովհետև քաջություն եք ունեցել կյանքն արհամարհելով, այդպիսի վսեմ
նպատակի նվիրել ձեզ:

Շնորհակալ եմ. դուք ինձ քաջալերում եք. բայց ես դեռ ոչինչ չեմ արել, դեռ նոր
եմ որոշում անել:

Այդքանն էլ բավական է՝ գործի սկիզբը գործի կեսն է: Կամենալը կարենալ է:

Կամսարյանը, որ մեծ հաճությամբ էր լսում այս խոսքերը, հանկարծ պահանջ
զգաց վերակացուի բաժակը նորեն լցնելու և պաշարի ընտիր մասերից մի քանի
նոր կտոր նրա առաջը դնելու:

Նեղություն մի՛ կրեք, ես շատ ուտողներից չեմ, ասաց վերակացուն և, միևնույն
ժամանակ, տապակած հավի մի չաղ կտոր աղ ու պղպեղով համեմելով՝
փաթաթեց լոշի մեջ, ախորժակով վայելեց, ապա լցված բաժակը մինչև վերջը
դատարկելով, շարունակեց. ճիշտն ասած՝ գեղեցիկ ու բախտավոր միտք եք
հղացել. ապրիք, եղբա՛յր, ապրիք: Այդ օրինակն, անշուշտ, շատերին կբերե ձեր
հետևից... Բայց ասում եք, որ դեռ չեք որոշել թե՛ ո՞ր գյուղում պիտի
հաստատվիք:

Այո, չեմ որոշել:

Բայց վատ միտք չէ այն, որ ասում եք թե՛ կկամենայիք իջնել առաջին պատահած
գյուղում:

Ճշմարիտ:

Այո՛, ի՞նչ հարկ կա խտրություն դնել գյուղերի մեջ. դրանցից ամեն մեկում
ապրում են մեր եղբայրներն ու քույրերը: Ահա հենց բախտի բերմունքով ձեր
ճանապարհի վրա գտնվող առաջին հայ գյուղը ամենից ավելի կարոտ է ձեր
խնամքին:

Ո՞րն է այդ գյուղը:

Չիբուխյուն, մեր հին ճապոտիկը:

Այո՛, նրա մասին լսեցի ես տիրացուից:

Պետք է տեսնեք, ե՛ղբայր, թե ո՞րքան բան կա այդպիսի մի խեղճ գյուղում անելու: Հավատացած եմ, որ շատ պիտի հուզվիք ու վշտանաք տեսնելով այնտեղ ձեր ազգակիցների դրությունը և միևնույն ժամանակ հիշելով անտարբերությունն այն մարդկանց, որոնք կարող էին օգնել գյուղացուն յուր վիճակը բարվոքելու, բայց չարին, որովհետև չկամեցան:

Կարծում եմ, որ այդ ամենը պիտի ցավեցնե ինձ:

Եվ, միևնույն ժամանակ, ոգևորե ու ստիպե գործել:

Անշուշտ:

Եվ երևակայեցեք թե՛ որպիսի քաղցր երանություն պիտի զգաք մի օր, երբ ձեր աչքով տեսնեք այն ամենը, ինչ որ արել եք, երբ տեսնեք ամային ձեր ձեռքով շենացած, ավերակը վերականգնած, խեղճությունը խնամված, տգիտությունն ու նրանից հառաջացող չարիքները գյուղից հալածական... երբ տեսնեք թե թշվառ մի ժողովրդի մատաղ սերունդը ուսուցել ու կրթել եք այնքան, որ նա այժմ կարողանում է սեփական աշխատությամբ յուր վիճակը բարվոքել, յուր ջանքն ու քրտինքը արդյունավոր գործադրել:

Այս եղանակով երկար խոսելով վերակացուն, այնպես էր քաջալերել ու ոգևորել Կամսարյանին, որ երբ Մոսին եկավ հայտնելու, թե կաոքն արդեն լծված պատրաստ է, նա վեր թռավ տեղից իսկույն և, կարծես շտապելով, որ ժամ առաջ հասնե որոշված գյուղը և սկիզբ դնե յուր անունը փառավորող «մեծ գործին», հարցրեց տիրացուին.

Գիտե՞ս, բարեկամ, որ ձեր գյուղն եմ գալիս:

Չէ, աղա գիտում չեմ, պատասխանեց տիրացուն:

Այո՛, գալիս եմ ձեր գյուղը և, գուցե այնտեղ էլ ապրեմ:

Վա է', գարնացավ տիրացուն:

Ի՞նչ վա է', գյուղում ապրել չի՞ լինիլ, մեջ մտավ վերակացուն:

Խի՞ չի ըլիլ, հրեն աշխարհքի կեսը գեղումը չի ապրո՞ւմ, ամա դե, ասըմ եմ, աղան քաղաքի սովոր մարդ ա, գեղումը ո՞նց կարա ապրիլ:

Կարող եմ, ինչո՞ւ չեմ կարող, հաստատեց Կամսարյանը:

Դե որ կարող ես, Էն ա լավ կըլի Էլի՞... միայն ամոթ չըլի հարցնիլը, խի՞ ես ուզում գեղումն ապրիլ:

Նրա համար, որ կարողանա ձեզ օգնել, ձեզ բախտավորացնել, բացատրեց վերակացուն:

Տիրացուն թեպետ այս բացատրությունից էլ բան չհասկացավ, բայց կամենալով մի քաղաքավարի խոսք ասել, «բարով ա գալի, հագար բարով, աստված թող սրտի խորհուրդը կատարի» ասաց ու հեռացավ:

Խե՛ղճ մարդիկ... չեն ուզում հավատալ թե կգտնվեն աշխարհում անձինք, որոնք երբևիցե կհետաքրքրվին իրենց կյանքի դառնություններով և կկամենան օգնել իրենց՝ առանց շահախնդրության, ասաց Կամսարյանը գրեթե հուզված:

Եվ իրավունք ունին, որովհետև կեղեքիչներից ու վաշխառուներից գատ, դեռ մինչև այսօր չեն տեսել ոչ ոքի իրենցով հետաքրքրվելիս. նկատեց վերակացուն:

Որ այդպես է, մենք կփոխենք դրանց համոզումը և կստիպենք հավատալ, որ չարերից գատ, կան աշխարհում կարեկից մարդիկ:

Գացե՛ք և համոզեցեք, աստված թող օրհնե ձեր ճանապարհը, ասաց վերակացուն և սեղմելով երիտասարդի ձեռքը, ճանապարհ դրավ նրան մինչև կառքը:

Մի քանի վայրկենից Օվանեսի ձիերը թոցնում Էին Կամսարյանին դեպի Դլիջանի բարձրությունները: